

KÖZNYELVI SZÓKINCSTÜNK MAI MOZGÁSÁHOZ

(az egres, köszméte, piszke viszonyának a változása kapcsán)

1. Régóta közismert tény a nyelvtudományban, hogy a szókészlet a nyelv legváltozékonyabb részlege. A szavak vannak a legszorosabb kapcsolatban a nyelven kívüli valósággal, s annak változásait gyorsabban-lassabban, gyakran azonnal követik.

A szókészlet kutatások egyik sok tanulsággal járó, érdekes része az, amikor a köznyelvi és nyelvjárási, illetőleg a köznyelvi és a szaknyelvi szókinccs összefüggését, kapcsolatait vizsgáljuk. Annak elemzése, hogyan, mi módon alakult és alakul a köznyelvi, nyelvjárási és szakszókinccs, valamint egymáshoz való viszonyuk, többrendbéli tanulsággal jár, s újra és újra igazolja, hogy nemcsak a könyveknek, hanem a szavaknak is megvan a maguk sorsa. Ezt példázják egyik jól ismert bogósgyümölcsünknek, a Ribes grossularia vagy Ribes uva-crispa nevűnek is a megnevezései, amelyek közül itt és most hárommal foglalkozom.

2. Az írásbeliségben való fölbukkanásuk sorrendje: 1) egres (1395 k.), 2) köszméte (1590.), 2) piszke (1783.). Az egres olasz, a köszméte szláv eredetű, a piszke belső magyar fejlemény (l. TESZ. egres, piszke és pöszméte a.; l. még BENKŐ in: MNyTört. 366; KISS LAJOS: Nyr. 1969: 173). Az egres átkerült a szerb-horvátba, a szlovénba, a szlovákba és a románba, a piszke (illetőleg változata) pedig a szlovákba (l. TESZ. egres a.; KISS LAJOS: i. h.). BENKŐ LORÁND összefoglalásában közlöm a szóban forgó növény fontosabb neveinek a történetét: "Ez a növény őshonos Európában, s vadon hazánkban is nagyon régóta előfordul; rendszere-sebb termesztése, kultúrnövénné válása nálunk a középkor vége felé indulhatott meg. Magyar nyelvi elnevezései közül kettő az, amellyel föltétlenül régóta, körülbelül az ómagyar kor vége, illetőleg a középmagyar kor eleje óta számolnunk kell: az egres (< ol. agresto 'vadszőlő') és a köszméte (< szl. *kosmata 'szőrös (ti. bogó)'). Mindkét szónak 'éretlen szőlő, vadszőlő' volt az eredeti jelentése, a Ribes grossulariára mint kultúrnövényre való alkalmazására az első kétségtelen adataink Pápai Páriz szótárából valók. E jelentésben a köszméte (~ pöszméte) közpénso nyelvjárástípusainkban honosodott meg, míg az egres nyugati és keleti nyelvjárástípusainkban vált használatossá. Ez a középmagyar korra jellemző nyelvjárási megoszlás az újmagyar korban újabb elnevezésekkel színesedett. A növény újabb elnevezései közül legnagyobb területet a belső keletkezésű piszke

(~ piszke ~ büszke stb.) hódított el magának: a Duna--Tisza közén és a Duna mentén az egres és a köszméte területe közé ékelődött be mint valódi tájszó. Nyelvtérületünk keleti részein a növény fige ~ füge elnevezése alakult ki, míg a Dunántúl középső részein a tüskeszőlő és a csipkeszőlő szavak lettek a jelölői. Ez utóbbiak minden valószínűség szerint a korábbi egres-területből hódítottak maguknak teret. -- Érdekes, hogy a növény elnevezésére szolgáló valódi tájszavak közül köz- és irodalmi nyelvünkben egyik sem jutott egyeduralomra: itt a nyelvjárásilag "legerősebb" változatok (egres, piszke, pöszméte) egyaránt használatosak" (in: MNyTört. 366--67).

3. Hogyan tükröződik az egres, köszméte és piszke helyzete újabb szótárainkban, szakkönyveinkben?

Az ÉrtSz. egyedül az egres-t tekinti (minősíti) köznyelvi-nek, a piszke népnyelvi, a köszméte (és a pöszméte) tájnyelvi minősítést kapott. Az újabb EKsz. állásfoglalása változást tükröz: a változatlan minősítésű többi mellett a köszméte ugyanis tájnyelvi szóból népnyelvivé "lépett elő".

A TESz. szerint az egres "A nyugati és a keleti nyelvjárások szava, de a növénytani szakszókincs, kereskedelem stb. révén máshol is terjed használata". A köszméte "az északkeleti nyelvjáróterületen él", "a piszke a nyelvtérület középső nagy területén él" (egres, pöszméte és piszke a.). Az egres-re vonatkozó vélekedést bizonyítja egyebek között, hogy Rapaics Raymund A magyar gyümölcs (Bp., 1940) című könyvében kizárólag az egres fordul elő (5, 36, 37, 48, 169). HADROVICS--GÁLDI magyar--orosz szótárában (Bp., 1969³) is az egres a köznyelvi szó, a köszméte tájnyelvi, a piszke növénytani szó minősítésű.

A Nők enciklopédiájában (Bp., 1966) ez áll: "Az egres (más néven köszméte vagy piszke) közepes cukortartalmú és sok szerves savat tartalmazó gyümölcs" (II, 406). A Helyesírási Tanácsadó Szótárban megvan az egres és a pöszméte, a piszke is (zárójeles magyarázattal, hogy az egres neve), de nincs meg a köszméte. A nyelvjárásokban való elterjedtségüket, illetőleg egyéb tájnyelvi megnevezéseit (büszke, bucskok, büszke, csipkeszőlő, füge, koszmácskák, szőrősegres, szőrősríbieli, tüskeszőlő, tüskeszőlő) lásd A magyar nyelvjárások atlaszának 107. számú térképlapján.

Ami a szaknyelvi forrásokat illeti: a Kertészeti Lexikon (szerk. MURAKÖZY TAMÁS. Bp., 1963) a köszméte-t használja, az egres, piszke, pöszméte zárójelbe került (543), illetőleg az egres utalócímszó lett (231). Szövegben csak a köszméte használatos, így például a Sárga óriás nevű fajtáról szólva: "Ismeretlen eredetű köszmétefajta" (880). A két legújabb botanikai szótárban, PRISZTER SZANISZLÓ két szótárában (Arbores fructesque Europae. Vocabularium octo linguis redactum. Bp., 1983. 102 és Növényneveink. Bp., 1986. 57, 102) csak az egres és a köszméte fordul elő mindenféle korlátozó minősítés nélkül, tehát egyenrangúnak tekintve, a pöszméte csak a nyolcnyelvű szótárban, s "téves" minősítéssel.

Az utóbbi tizenöt esztendőnek a nagyközönség számára írt kertészeti kiadványaiban tallózva -- az előzmények (l. az eddig közölteket) után nem kis meglepetésemre -- azt látom, hogy ben-nük a köszméte kizárólagos! Lásd a következő könyveket,

megjelenésük időbeli sorrendjében: HARMAT LÁSZLÓ (szerk.), Bogyós gyümölcsűek termesztése. Bp., 1973²; NYUJTÓ SÁNDOR, Öntözzük kertjeinket! Bp., 1973; OLÁH SÁNDOR, A családi ház kertje. Bp., 1974⁵; JESZENSZKY ÁRPÁD, Oltás, szemzés, dugványozás. Bp., 1975⁶; CZÁKA SAROLTA, Faiskolai áru vásárlása, ültetése. Bp., 1976; KOVÁCS SÁNDOR, Bogyós gyümölcsűek a házikertben. Bp., 1976; GÉVAY JÁNOS (szerk.), Idejében szólunk. Bp., 1977. Nyilván ezen kiadványok szóhasználata az oka, illetőleg az egyik fő oka annak, hogy BÁLINT GYÖRGY -- a televízió népszerű Bálint gazdája -- 1985-ben megjelent, Minden héten szüret című könyvében ezt írta: "A hivatalosan használt köszméte" (81).

4. A változás -- legalábbis az írott nyelvben -- nyilvánvaló. Az egres, köszméte és piszke heteronimákként éltek és élnek részint ma is, mert egyazon fogalmat jelölnek ugyan, de területileg elkülönülő lexikális változatokkal (vö. BALOGH LAJOS: MNy. 1974: 359; a tautonima terminus technicusra l. IMRE SAMU: MNy. 1981: 12 és Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvtanász anyaga alapján. Bp., 1987. 8), amiként például a felleg : felhő, part : mart, szederfa : eperfa, talál : lel, párna : vánkos, tengeri : törökbúza : málé (l. BENKŐ in: MNyTört. 367). A szakszókincsben korábban az egres volt a fő, illetőleg a kizárólagos megnevezés. "Köz- és irodalmi nyelvünkben egyik sem jutott uralomra" (BENKŐ: i. m. 367). Nyelvjárási szinten jól elkülönülnek egymástól (Rábaközben például csak az egres-t hallani mindmáig). Gyökeres változás következett be a szakszókincsben. Ez minden bizonnyal elősegíti, hogy a köszméte a köz- és irodalmi nyelvben megerősítse pozícióját. A nyelvjárási használatot az írott nyelvben bekövetkezett változások annyiban befolyásolják, hogy a kertészeti könyveket, illetőleg cikkeket olvasók szókincsében -- passzív szinten -- megjelent, illetőleg megjelenik a köszméte az egres-t és piszké-t használó területek beszélőinek a nyelvében.

5. Mint látjuk, minden jel arra mutat, hogy az egres : köszméte : piszke esetében a szaknyelvi szóhasználat dönti el, melyik válik majd közülük köznyelvivé. A jelenség maga persze korántsem új, a szaknyelvek térhódításával azonban megnőtt a szerepe.

A következményeket tekintve teljesen közbübs, mégis jó volna tudni, miért következett be az írott nyelvi hivatalos szakszóhasználatban az egres köszméte-váltás. Forrásaim e tekintetben azonban semminemű felvilágosítást nem adnak. Valószínűleg arról lehet szó, hogy a Kertészeti Lexikon szerkesztője és munkatársai számára a köszméte volt az ismertebb, otthonosabb (esetleg: anyanyelvjárási) név, vagy pedig azt érezték -- miért, miért sem -- alkalmasabbnak, netán szebbnek. Abban viszont aligha tévedek, ha fölteszem: a szaklexikon névhasználata nagy mértékben befolyásolja a szakkönyvek, szakcikkek íróinak a névhasználatát, következésképpen a szaknyelvi gyakorlatot.

h
z
n
t